Sanskrit Benares
1887.

पाणिनीयशिक्षा

भाष्येण सहिता

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयसांख्या-
ध्यापकश्रीबेचनरामचिपाठिना
परिशोधिता।

ब्रजभूषणदास और कम्पनी
चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क
बनारस।

Benares:
PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS
BY CHHANNULAL.

1877.

Registered According to Act XXV. of 1867.

Digitized by Google

HARVARD
UNIVERSITY
LIBRARY

Digitized by Google

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा ।
शास्त्रानुपूर्व्यं* तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥ १ ॥

पातु वो निकषग्रावा मतिहेम्नः सरस्वती ।
प्राज्ञेतरपरिच्छेदं वचसैव करोति या ॥ १ ॥
छन्दःकल्पनिरुक्तानि विवृतानीह सूरिभिः ।
शिक्षा न † विवृता यस्मात्तस्मात्तां विवृणोम्यहम् ॥ २ ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि । अथेत्ययमानन्तर्ये वेदाध्ययनस्यानन्तरमङ्गपाठः । किं कारणं षडङ्गवेदो ऽध्येतव्य इति स्मरणात् । तत्र च शिक्षा प्रथमा अथशब्दानुषङ्गात् सा च वक्तव्येत्यथशब्दस्यार्थः एतेनैव सिद्धे वेदस्याङ्गानन्तर्ये व्याकरणादिष्वथशब्दो ऽत एव नाधीयते । केषुचित् कल्पेषु अधीयत इति चेत् अथातोऽधिकारः । अथैतस्य समाम्नायस्येत्येवमादिषु नैष दोषः नियमार्थः सः, शिक्षानन्तरं कल्प एवाध्येतव्यो नान्यानीति । मङ्गलार्थो वा । आदौ संबन्धाभिधेयप्रयोजनानि वक्तव्यानि । तत्र चायमेव संबन्धो यदुक्तोऽङ्गाङ्गिभावः । नित्यसंबन्धो ह्यङ्गाङ्गिनः । अभिधेयं तु स्वयमेव वक्ष्यति । वाच उच्चारणे विधिमिति । प्रयोजनं सम्यग्वर्णोच्चारणम् । प्रयोजनमपि श्रूयतएव एको वर्णः सम्यक् प्रयुक्तः स्वर्गे लोके काम-

* शास्त्रानुपूर्व—पाठः १ ।
† त्व—पाठः २ ।

Digitized by Google

प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ।
पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥

धुग्भवतीति । शिक्ष्यते ऽनया वर्णोच्चारणमिति शिक्षा तां प्रकर्षेण वक्ष्यामि कथयिष्यामि । पाणिनीयं मतं यथा पाणिनीयमिति वृद्धाच्छ इति छप्रत्ययः तस्येदमित्यर्थनिर्देशः मतमिति मनज्ञाने पाणिनीयं मतं ज्ञानं यथा तथा प्रवक्ष्यामि तैरेव प्रत्याहारैस्तयैव परिभाषया अचो ऽस्पष्टा यणस्त्रीषदित्यादि अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति च । कण्ठ्यावहाविचुयशा इति । तथान्यदप्यनुक्तमत्र प्रयोजनं यत्तद् व्याकरणादेव ग्रहीतव्यं मो ऽनुस्वार इति । ननु व्याकरणे शब्दचिन्ता ऽत्रापि सेति ततश्च व्याकरणेनैव सिद्धत्वादिदमनारभ्यम् । सत्यमुभयोः शब्दचिन्ता किं तु व्याकरणे एतच्चिन्त्यते गोशब्दः साधादिमत्यर्थे साधुः इह तु गोशब्दो जिह्वामूलेनोच्चारयितव्य इति भेदः । शास्त्रानुपूर्व्यं तद्विद्यादिति । शास्त्रमिति शासेः करणे ष्ट्रन् प्रत्ययः । आनुपूर्व्यमिति गुरुपूर्वक्रमः तदिति पाणिनिमतपरामर्शः पाणिनिमतस्य यदानुपूर्व्यं यो गुरुपूर्वक्रमः स एवास्येत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति । शाङ्करः शाङ्करी प्रादादित्यादि । यथोक्तं लोकवेदयोरिति । समानार्थमित्यर्थः । तथा च भाष्यकारः "यएव लौकिकाः शब्दास्तएव वैदिकास्तएव तेषामर्था" इति ॥ १ ॥

नन्वकारादयो वर्णाः स्वस्थानेनैवोच्चार्यन्ते परस्थाननिराकाङ्क्षत्वात्किमर्थः शास्त्रारम्भ इत्याशङ्क्याह । प्रसिद्धमिति । अबुद्धिभिर्बुद्धिहीनैः प्रसिद्धम् अपि शब्दार्थमविज्ञातं सन्तं पुनः पश्चाद् व्यक्तीकरिष्यामि स्फुटीकरिष्यामि । वाच उच्चारणे विधिं वाचो गिर उच्चारणे उद्गिरणे विधिं विधानम् । ननु विधिरत्यन्तमप्राप्ताविति स्मर्यते । न

Digitized by Google

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो* मताः ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥ ३ ॥
स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः ।

वात्रात्यन्तमप्राप्तिः उक्तं च अधस्तादकारादयो वर्णाः स्वस्थानेनैवोच्चार्यन्ते इति । उच्यते । यद्यपि स्वस्थानस्थिता उच्चार्यन्ते तथाप्यप्राप्तोऽशः कथनीयोऽनुप्रदानादिः एतदर्थो विधिशब्दः ॥ २ ॥

वागुच्चारणं च वर्णैः क्रियते कति संख्यास्ते इत्यत आह ॥

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वेति । सम्भवत इति सम्भूतेः सकाशान्मताः ज्ञाताः वर्णो वृणोतेः अत्र यथोक्तं लोकवेदयोरित्युक्तम् । तत्र किं लोके संस्कृतविषया एव वर्णा उत सर्वभाषाविषया इत्याह । प्राकृते संस्कृते चापीति । अपिशब्दादपभ्रंशादिष्वपि ये वर्णाः संभूतेर्नाताः सन्तः ते ऽपि । स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवेति । ब्रह्मणा स्वयमेवादरेण प्रकर्षेणोच्चारिताः ॥ ३ ॥

कथं ते त्रिषष्टिः कथं वा चतुःषष्टिरित्याशङ्क्याह ॥

स्वरा विंशतिरेकश्चेति । स्वरा इति । स्वृशब्दोपतापयोः स्वर्यते शब्द्यते ऽनेन व्यञ्जनमिति करणे अच् प्रत्ययः । कथं ते एकविंशतिः ततश्चतुरो यथास्मृति विवृणोमि अ इ उ ऋ एते चत्वारो ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन द्वादश । ऌकारस्य दीर्घादयो न सन्तीति स्मरणात् ह्रस्व एवोपदिश्यते ते एते त्रयोदश । ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षराणि सन्ध्यक्षराणामपि ह्रस्वा न सन्तीति स्मरणात् दीर्घप्लुता एव गृह्यन्ते ते एते ऽष्टौ । पूर्वैस्त्रयोदशभिः सहैकविंशतिः । स्पर्शानां पञ्चविंशतिः

---

* शम्भुमते—पा० १ ।

Digitized by Google

यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ ४ ॥
अनुस्वारो विसर्गश्च ५क५पौ चापि पराश्रयौ* ।

कादयो मावसानाः स्पर्शाः † जिह्वामूलतालुमूर्द्धदन्तोष्ठादिभिः परस्परं स्पर्शैरभिनिष्पन्ना आविर्भवन्तीति स्पर्शाः । पूर्वयैकविंशत्या सह षट्चत्वारिंशत् । यादयश्च स्मृता ह्यष्टाविति । यकारादयश्च अष्टौ यरलवशषसहा इति आद्याश्चत्वारोऽन्तस्थसञ्ज्ञाः उपरितना ऊष्माणः पूर्वैः षट्चत्वारिंशद्भिः सह चतुःपञ्चाशत् । चत्वारश्च यमाः स्मृता इति । यच्छन्तीति यमाः स्वयमेवोपरमेरन् के ते यमा लोके ‡ कुंखुंगुंघुं इति । "अनन्त्यान्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वगुण" इत्यौदव्रजिः । तथा च नारदः । "अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो अन्त्यश्च § परतो यदि । तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत् सवर्णः पूर्ववर्णयोः । वर्गान्त्यान् शषसैः सार्द्धमन्तस्थैर्वा ऽपि संयुतान् । दृष्ट्वा यमा निवर्तन्ते आदेशिकमिवाध्वगाः" इति । नारदौदव्रज्योर्मतेन यमो वर्णागम इति विधीयते । अस्मात् शास्त्रात् चत्वारश्च यमाः स्मृता इति । वर्णान्तरत्वेनोपदेशः संयोगशास्त्रात् अथ चतुरक्षराणामुदाहरणमिति प्रकृत्य अग्निरिति यमौ गकारौ द्वौ नकार इकारश्चेति । अन्ये तु यमं वर्णायन्तिं मन्यन्ते । तथा च शौनकः । "स्पर्शा यमाननुनासिकान् स्वापरेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेष्विति" । पूर्वैश्चतुःपञ्चाशद्भिः सहाष्टपञ्चाशत् ॥ ४ ॥

अनुस्वारो विसर्गश्चेति । स्वरमनुभवतीत्यनुस्वारः अन्वकारानुगमनेनानुस्वारः वक्ष्यति च दन्तमूल्यः स्वरानुग इति । विसर्ग इति ।

---

* पराश्रितौ—पा० ।
† स्पर्शा इति १ नास्ति ।
‡ यमालोके इति १ नास्ति ।
§ अन्तिमः—पा० २ ।

Digitized by Google

दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव च ॥ ५ ॥

विविधं सृज्यते क्षिप्यते इति विसर्गः । ≍क≍पौ चापि पराश्रयौ पराश्रयाविति परौ ककारपकारौ आश्रयः स्थानं ययोस्तौ पराश्रयौ । तथा च वक्ष्यति । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभाजिन * इति । अपरः पाठः कपावपि परौ स्मृतौ । ष्कष्पौ चापि परौ स्मृतौ । अनुस्वारविसर्गयोः परावित्यर्थः । अपरोपि पाठः ष्कष्पौ चापि कपाश्रयौ ककारपकारौ तौ आश्रयः स्थानं ययोस्तौ कपाश्रयौ । चशब्दादनुस्वारविसर्जनीयाविति पराश्रयौ दुस्पृष्टश्चेतीति । ईषत्स्पृष्टो वर्णाधमो न वर्णान्तरम् । वक्ष्यति च । अचोऽस्पृष्टा यणस्त्रीषदित्यादि । तथा चौदव्रजिः । स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम् । दुस्पृष्टमन्तस्थानामिति यण् भक्ति च यकारोऽभिधत्ते । अतो ऌकारो दुःस्पृष्टधर्मा । चशब्दात् ऋकारश्च । इतिशब्दः पादपूरणार्थः । ऌकार इति । ऌवर्णात् कारप्रत्ययः । प्लुत एव चेति । ऌकारस्य दीर्घादयो न सन्तीत्यर्थस्तात् परमतमुपन्यस्तं, स्वमतं चाह । ऌकारः प्लुत एव चेति त्रिमात्रः चशब्दाद्ध्रस्वश्च । ननु वर्णानां प्रयत्नमुपरिष्टाद्वक्ष्यत्येव किमर्थमप्रस्तुतः प्रयत्नः कथ्यते । उच्यते । प्लुतविधानार्थं तावल्लृकार उच्चारयितव्यः उच्चारिते च ऌकारे लाघवार्थमप्रस्तुतोऽपि प्रयत्न उच्चारितः । दुःस्पृष्टश्चेति । अनुस्वारादयः प्लुतान्ताः पञ्च । पूर्वैरष्टपञ्चाशद्भिः सह त्रिषष्टिः चतुःषष्टिः । कथम् । अनुस्वारौ विसर्गश्चेतिपाठान्तरात्, कथं पुनरनुस्वारद्वयं ह्रस्वदीर्घभेदेनेति ब्रूमः । तथा चौदव्रजिः । "अनुस्वारावंआं इत्यनुस्वारौ ह्रस्वदीर्घौ दीर्घाद्ध्रस्वो वर्ण" इति । अत एव चतुःषष्टिः ॥ ६ ॥

* भाविन—पा० २ ।

Digitized by Google

आत्मा बुद्ध्या समर्थ्यार्थान्*मनो युङ्क्ते विवक्षया ।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥

अथ वर्णसंख्यापरिज्ञानोत्तरकालं चिन्त्यते । क एषामुच्चारयिता कथं चोच्चारयति केन क्रमेण चेत्याह ॥

आत्मेति । आत्मा शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तः कथं पुनरेतदवगम्यते । यथा शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्त आत्मा उच्यते† । द्रष्टृत्वात् । द्रष्टा हि दृश्याद् व्यतिरिक्तो भवति प्रयोजकत्वात् । बुद्ध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वात् कुठारवत् इति न्यायात् । श्रुतेश्च न्यायस्तावत् । अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति । स्वर्गादिफलसाधनानि कर्माणि श्रूयन्ते । स्वर्गश्च नवशरीरोपभोग्यः तद्व्यतिरिक्त आत्मा शरीरादिः । श्रुतेश्च तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतते नैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा ऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति । शरीरापक्रमणाच्च शरीरादिव्यतिरिक्त आत्मा । छान्दोग्यश्रुतेश्च एवमेवैष संप्रसादो ऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपं संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यतइति । कएषामुच्चारयितेति पृष्टे तस्योत्तरं दत्तमात्मेति । कथमुच्चारयति केन क्रमेणेति प्रश्नद्वयस्योत्तरं दीयते । स आत्मा बुद्ध्या सहार्थान् बाह्यान् समर्थ्य सम्यगवगम्यार्थप्रत्यायनाय यदि शब्दा उच्चार्यन्ते तदा मनो युङ्क्ते विवक्षया वक्तुमिच्छया तच्च मनो युङ्क्ते आत्मा । मनः कायाग्निमाहन्तीति । तच्च मनो नियुक्तं सत् कायाग्निमाहन्ति कायाग्निमशरीराग्निम् आभिमुख्येनाहन्ति स प्रेरयति मारुतमिति । सोऽग्निरभिहतः सन्मारुतं

---

* समेत्यार्थान्—पा० १ ।
† उच्यतइति—पा० २ ।

Digitized by Google

मारुतस्त्वरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्।
प्रातःसवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥
कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं चैष्टुभानुगम्।
तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥ ८ ॥
सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः।

वायुं प्रेरयति ॥ ६ ॥

मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरमिति । वायुरुरसि चरन्मन्द्रं स्वरमुत्पादयति । मन्द्रमिति मदे रक् प्रत्ययः । प्रातस्सवनयोगमिति । प्रातः सवनेन सह योगो ऽस्येति प्रातःसवनयोगः तं तथा च सुयज्ञः मन्द्रया वाचा प्रातःसवनमिति । गायत्रं छन्दोऽस्याश्रयः गायत्रं गायतेः आच्छादयति छन्दः * ॥ ७ ॥

कण्ठइति । मारुत इति वर्तते सवनं छन्दः स्वरं चरन्निति च वर्णान् जनयतीति यावत् । कण्ठे चरन्वायुर्मध्यमं स्वरं जनयति कण्ठे इति करणे ष्ठ इति ठप्रत्ययः मध्यं दिनं युनक्तीति माध्यन्दिनं सवनभाजं त्रिष्टुप्छन्दोऽनुगामिनम् । तारमिति । तार्तीयसवनभाजमिति तृतीयसवनभाजं तारं स्वरं मूर्द्धनि चरन् वायुर्जनयत्युत्पादयति जागतं छन्दोऽनुगामिनम् । जागतं छन्दोऽनुगच्छतीति जागतानुगः । शीर्षण्यमिति शीर्षंश्छन्दसीति शिरःशब्दस्य शीर्षभावः तत्र भवं शीर्षण्यम् ॥ ८ ॥

सोदीर्ण इति । स वायुरुदीर्ण ऊर्ध्वगतो मूर्द्धानं यावदुपरितनां गतिमलभमानः शिरःकपालेनावष्टब्धत्वात्पुनः प्रत्यावृत्य वक्त्रमेवापद्य

---

* अच्छादनाच्छन्दः—पा० २ ।

Digitized by Google

वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥ ९ ॥
स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः ।
इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तं निबोधत ॥ १० ॥

वर्णाञ्जनयति उत्पादयति पुनर्भूतग्रहणं विस्पष्टार्थम् । तेषां विभागः पञ्चधा स्मृत इति । तेषां वर्णानां जन्यमानानां* विभागो विवेकः पञ्चधा पञ्चप्रकारः संख्याया विधार्थे धेति धा । स्मृतोऽनुगतः ॥ ९ ॥

कैर्हेतुभिस्तेषां वर्णानां पञ्चधा विवेक इत्याह ॥

स्वरतः इति । स्वरस्थाने हेतून् व्याख्यास्यामः । इतीति । वर्णानां ज्ञातार एवमाहुः पञ्चधा विवेको वर्णानामिति । पञ्चधा विवेकं वर्णानां निपुणमुच्यमानं हे श्रोतारः निबोधत शृणुत ॥ १० ॥

अत्र किंचिदुच्यते बालव्युत्पत्त्यर्थम् । ननु सर्वमेवैतदनुपपन्नं कथम् आत्मा बुद्ध्या समर्थ्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षयेति आत्मा बुद्ध्या सहार्थान् समर्थ्य मनो युङ्क्त इति व्याख्यातम् आत्मनश्च नियोजकभावो नोपपद्यते अकर्तृरूपत्वात्तस्य । तथा च श्रुतिः । "असङ्गो ह्ययं पुरुष इति । अस्थूलमनण्वह्रस्वमि"त्यादिका च । भवता चैवमात्मस्वरूपं व्याख्यातम् । आत्मनश्च नियोजकभावे शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्त इति शरीरादिव्यतिरिक्त आत्मा मनो युङ्क्त इत्यनुपपन्नम् । उच्यते । अयमात्मा समर्थ्यार्थान्मनो युङ्क्त इत्येतत् क्षेत्रज्ञाभिप्रायम् । क्षेत्रज्ञस्यैतदेव स्वरूपं यन्नियोजकत्वम् । तथा च मनुः । "योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते । यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः । जीवसञ्ज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्व-

---

* जन्यमानानां १ नास्ति ।

Digitized by Google

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वराश्रयः ।

देहिनाम् । येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च कर्मसु * । तावुभौ भूतसंपृक्तौ † महाक्षेत्रज्ञ एव च । उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठति" ‡ इति । तं व्याप्येति परमात्मानमाहुः । तथा च व्यासः । "द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो ऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य§ बिभर्त्यव्यय ईश्वरः" । ननु यद्यात्मा बुद्ध्या समर्थ्यार्थानित्युदाहृतो यो नित्यः क्षेत्रज्ञ एवात्रात्माभिप्रेतो भवेत् ततः क्षेत्रज्ञ एवात्मशब्दस्य चरितार्थत्वात् शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तत्वं कतरस्माच्छब्दात् त्वया वर्णितं किमर्थं चोच्यते आत्मा बुद्ध्येत्यत्र द्वावप्यात्मानौ तौ क्षेत्रज्ञपरमात्माभिधेयरूपावभिप्रेतौ तन्त्रेणोच्चारितौ तन्त्रेणोच्चारणं सूत्राणामलङ्कारः । एवं चेत् किमर्थं परमात्मनो वर्णनिमित्तत्वं यदुक्तं, तत्रोच्यते । अपवर्गसाधनोपकारत्वाच्छिक्षायाः । अपवर्गस्य चायमेवोपायः शरीरादिव्यतिरिक्तस्य परमात्मनो बोधः अनवबोधस्य तु बुद्ध्यादिभिरैक्यं भवति किं तदपवर्गसाधनं यस्य शिक्षोपकारे वर्तते । उच्यते । वेदा यज्ञाश्च । तथा च श्रुतिः "तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चेति" वेदानुवचनं । यज्ञगतमन्त्राङ्गत्वात्सम्यग्वर्णोच्चारणेन यस्मान्मोक्षमाप्नोति वक्ष्यति च सुखमतुलं च समश्नुतइति । अतुलं सुखं मोक्ष एव भवति ॥

---

* जन्मसु—पा० २ ।
† सृष्ट्युक्तौ—पा० २ ।
‡ व्याप्यधितिष्ठति—पा० २ ।
§ विभ्य—पा० २ ।

Digitized by Google

ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥ ११ ॥
उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्तऋषभधैवतौ ।
स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥
ओभावश्च विवृत्तिश्च श्वसा रेफ एव च ।

अलमतिप्रसङ्गेन प्रकृतमनुसरामः ॥

उदात्तश्चानुदात्तश्चेति । स्वरतः कालत इत्येतौ द्वौ हेतू श्लोके विवृणोति स्वर उदात्तादिः कालो मात्राप्रभृतित्रिमात्रपर्यन्तः । उदात्त इत्युपरिष्टात् परिगृहीतः अनुदात्तस्तद्विपरीतः अधस्तादृगृहीत इत्यर्थः । स्वरित इति । न स्वरान्तरं स्वरतीति स्वरितः आक्षेपनिष्पाद्यः य उदात्तानुदात्तविकारः । तथा च नारदः । "उच्चादुच्चतरं नास्ति नीचान्नीचतरं तथा । त्रैस्वर्ये स्वरसंज्ञायां किं स्थानं स्वर उच्यते । उच्चनीचस्थयोर्मध्ये साधारण इति श्रुतिः । तं स्वरं स्वरसंज्ञायां प्रतिजानन्ति शौक्षिकाः" । स्वराश्रय इति । त्रय एव ऋग्यजुर्विषयाः पञ्च सप्त च सामसु । ह्रस्व एकमात्रो दीर्घो द्विमात्रः प्लुतस्त्रिमात्रः । "निमेषकाला मात्रा स्या"दित्यौदव्रजिः । तथा च नारदः । "निमेषकाला मात्रा स्याद्विद्युत्कालेति चापरे" इति । इतिशब्दः प्रकारार्थः अनेन प्रकारेण कालतः हेतोः स्वरतश्च विषयभागनियमः । तथा च नारदः । "स्वर उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित एव च । व्यञ्जनान्यनुवर्तन्ते यत्र तिष्ठति सुस्वरः" इति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

Digitized by Google

जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोऽक्षणः ॥ १४ ॥
यद्योभावप्रसन्धानमुकारादिपरं पदम् ।
स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद् व्यक्तमूष्मणः ॥ १५ ॥
हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् ।
औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाङ्करसंयुतम् ॥ १६ ॥
कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ।
स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः ॥ १७ ॥
जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ।

स्थानत इति यदुक्तं तदाह ॥

कण्ठ्यावहाविति । स्थानं कण्ठ्यादि कण्ठ्यावहाविति अकारहकारौ-कण्ठवहौ कण्ठतो* जातौ इचुयशाः तालव्याः इकारश्च चवर्गश्च यकारशकारौ च एते तालव्याः तालुस्थाने भवाः चु इत्युकारानुबन्धो वर्गं ज्ञापयति वर्गादावन्यत्रापि कुचुटुतुपु इत्येवमादिषु । तथा च पाणिनिः । अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्यय इति । औदव्रजिरपि "स्पर्शवर्गस्य स्पर्शग्रहणे च ज्ञेयम् । वर्गस्य ग्रहणं स्थानेष्वित्यधिकार" इति । ओष्ठजावुपू ऊकारः पवर्गश्च ओष्ठयोर्जातौ । स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा इति । ऋकारः टवर्गश्च रेफषकारौ च मूर्द्धन्या भवेयुः । दन्त्या ऌतुलसा इति । ऌकारस्तवर्गश्च लकारसकारौ च दन्तेषु भवाः ॥ १७ ॥

जिह्वामूले इति । कवर्गस्तु जिह्वामूले कथितः । दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैरिति । वकारो दन्त्योष्ठ्ययोर्भवतीति पण्डितैः स्मर्यते ए ऐ

---

* कण्ठ्यौ—पा० २ ।

Digitized by Google

ए ऐ तु कण्ठतालव्या ओ औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥ १८ ॥
अर्धमात्रा तु कण्ठ्यस्य ऐकारौकारयोऽभवेत् ।
ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १९ ॥
संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।
घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥ २० ॥
स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् ।
तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥ २१ ॥
अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमुच्यते ।
अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः † ॥ २२ ॥

तु कण्ठतालव्यौ इति । एकार ऐकारश्च कण्ठतालुतो जातौ । ओ औ कण्ठोष्ठजौ स्मृताविति । ओकारश्चौकारश्च कण्ठोष्ठयोर्जातौ ॥ १८ ॥

अर्द्धमात्रा इति । अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्यस्य भवति कयोः एकारस्योकारस्य च सवर्णग्राहकत्वादैकारश्च औकारश्च द्वावपि गृह्येते अतश्चतुर्णामपि सन्ध्यक्षराणामर्द्धमात्रा कण्ठ्यसंबन्धिनी भवेत् अध्यर्द्धास्तालव्योष्ठस्थानाः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

अयोगेति । अयोगवाहा इत्यनुस्वारादयश्चत्वार उच्यन्ते । अनुस्वारो विसर्गश्च क्कप्यौ ‡ च कण्ठ्यौ । तथा च औदव्रजिः । "अयोगवाहा अः इति विसर्जनीयः ≍क इति जिह्वामूलीयः ≍प-≍फ इत्युपपध्मानीयः अं इत्यनुस्वारः नासिक्यः न विद्यते योगः सं-

---

* कण्ठ्या स्यादेकरैकारयो—पा० ।
† भाजिनः—पा० १ ।
‡ ≍क≍पौ—पा० १ ।

Digitized by Google

अलाबुवीणानिर्घोषो दन्तमूल्यः स्वरानुगः* ।
अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च ॥ २३ ॥
अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये ।
द्विरोष्ठौ तु विगृह्णीयाद् यत्रौकारवकारयोः ॥ २४ ॥
व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् ।
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥
यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रं इत्यभिभाषते ।

योगो वर्णान्तरेण येषां ते अयोगवाहा इत्ययोगवाहाः आश्रयस्थानभाजिन इति । आश्रयस्य ककारादेः स्थानं भाजितुं शीलं येषां ते आश्रयस्थानभाजिनः अन्ये तु यमानप्ययोगवाहान्मन्यन्ते तेषां मतेन अयोगवाहशब्दः प्रत्यस्तमितावयवो रूढिशब्दोऽवर्णवद्वेदितव्यः अनुस्वारस्य स्वरूपमाह । अनुस्वारस्य प्रकृतिः पाणिनिनैव कथिता मोनुस्वार इति ॥ २२ ॥

अलाबिति । अलाबु तुम्बः अलाबुयुक्तवीणाया निर्घोष इव शब्दो यस्य सोऽलाबुवीणानिर्घोषः । स्थानं दन्तमूलं तत्र भवो दन्त्यमूल्यः स्वरान् अकारादीन् अनुभवतीति स्वरानुगः । हकाररेफयोः शषसेषु सदा भवति । तथा च नारदः । "आपद्यते मकारो रेफोष्मसु प्रत्ययेष्वनुस्वारम् । यवलेषु परसवर्णं स्पर्शेषु चोत्तमापत्तिमि"ति । 'अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु चेति' । इमं श्लोकमनुवादरूपं केचित् पठन्ति ॥ २३ ॥

---

* ननु—पा० ।

Digitized by Google

एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खेऽग्ररँा इव खेदया ॥ २६ ॥
रङ्गवर्णान् प्रयुञ्जीरन् नोग्रसेत् पूर्वमक्षरम् ।
दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात् पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७ ॥
हृदये चैकमात्रस्तु अर्द्धमात्रस्तु मूर्द्धनि ।
नासिकायां तथाङ्गुं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रिता ॥ २८ ॥
हृदयादुत्करे तिष्ठन् कांस्येन समनुस्वरन् ।
माङ्गं च द्विमात्रं च घन्वाँ २ इति निदर्शनम् ॥ २९ ॥
मध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् ।
स रङ्गं कम्पयेत् कम्पं रथोवेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः ।
सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ ॥
गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।
अनर्थज्ञो ऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ ३२ ॥
माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ।
धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ॥ ३३ ॥
शङ्कितं भीतमुद्गुष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ।
काकस्वरं शिरसिगं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ ३४ ॥
उपांशुदष्टं त्वरितं निरस्तं

---

२४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

Digitized by Google

विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम्।
निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च
वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥ ३५ ॥
प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन
स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन।
माध्यंदिने कण्ठगतेन चैव
चक्राङ्कसंकूजितसन्निभेन ॥ ३६ ॥
तारं तु विद्यात् सवनं तृतीयं
शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम्।
मयूरहंसाम्बुभृतस्वराणां
तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥ ३७ ॥
अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शरः स्मृताः।
शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥

स्वरतः कालतः स्थानतो वर्णानां भेदः कथितः अधुना। प्रयत्नतो भेदः कथ्यते प्रकर्षेण यत्नो वर्णोच्चारणं प्रत्यस्पृष्टादिभिः स प्रयत्नः ॥

अजिति। अजिति प्रत्याहारग्रहणं अ इ उ ऋ ऌ ए ऐ ओ औ एते अस्पृष्टाः। यणः यरलवाः एते ईषत्स्पृष्टाः शरिति प्रत्याहारग्रहणम् शषस एते नेमस्पृष्टाः। अर्द्धस्पृष्टा इत्यर्थः। शरस्तथा तथेति पादपूरणार्थः। शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता इति। हल इति प्रत्याहारग्रहणं हकारादारभ्यालकारात् शेषा इत्युपयुक्तादन्यः शेषः यणः

Digitized by Google

अमोऽनुनासिका न ङौ नादिनो हश्भ्रषः स्मृताः ।
ईषन्नादा यणजश्चः* श्वासिनश्च खफादयः ॥ ३९ ॥

शरश्च ईषत्स्पृष्टास्तद्वर्जिताः हलः स्पृष्टाः स्वस्थानैः कथिताः । निबोधानुप्रदानत इति । अनुप्रदानमिति स्वस्थानादिकं घोषादि अनुप्रकर्षेण दीयते इति अनुप्रदानम् "ङौ नादानुप्रदानौ" इत्यौदव्रजिः ॥ ३८ ॥

अनुप्रदानतो हेतोः वर्णानां भेदं शृणु । अमिति प्रत्याहारग्रहणं अ म ङ ण न म् अनुनासिका इति स्वस्थानैरधिकाराः अनुपाठात् नासिकामनुभवतीत्यनुनासिकः अ म ङ ण न मो ऽनुनासिकानिमान् जानीयात् तथा च पार्णिनिः । मुखनासिकावचनो ऽनुनासिकः । अङौ इति अकारो रेफश्च हकारो झषश्च प्रत्याहारग्रहणं झष् झभघढधष् एते अङादयो नादिनः स्मर्यन्ते । नाद एषामस्तीति नादिनः । अपरः पाठः अमोऽनुनासिका नङौ अमं इति प्रत्याहारग्रहणम् अ इ उ ण् ऋ ऌ क् ए ओ ङ् ऐ औ च् ह य व र ट् ल ण् ञ म ङ ण न म् एते अनुनासिकाः न ङौ न तु रेफहकारौ अमावपि सन्तौ नादिनो हश्भषः स्मृताः हकारो झषश्च नादिनः झषः झभघढधषः अस्यार्थे पाठद्वयात् अमां हकाररेफवर्जितानां विकल्पेनानुसिकत्वम्, अमां तु नित्यम् । तथा च शौनकः । "सचादयो या विहिता विवृत्तयः प्लुतोपधान्ता अनुनासिकोपधा" इति । तथा उकारश्चेति करणे युक्तः पृक्तो द्राघितः शाकलेनेति अकाररेफयोः प्रथमे पाठे नादित्वं द्वितीयपाठे हकाररेफयोर्नासिकत्वप्रतिषेधः ईषन्नादा

---

* यणजैव—पा० १ ।
† ईषन्नेमस्पृष्टा—पा० २ ।

Digitized by Google

ईषच्छ्वासांश्चरो विद्यादूर्ध्वमैतत् प्रचक्षते ।
दाक्षीपुत्रपाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि ॥ ४० ॥
छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२ ॥
उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनां
प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्द्धा ।
उपान्त्यमध्ये त्वरितं ब्रुवं च
कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ ४३ ॥
उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात् प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् ।
निहतं तु कनिष्ठिकां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४४ ॥

यण्ञशस्त्विति । यणः कथिताः जशस्तु जकारादयः शकारेण प्रत्याहारः ज व ग ड द श् एते यण् जशश्च ईषन्मनाक् नादाः श्वासिनस्तु खफादय इति । खफादय इति खफछठथाः एते श्वासिनः श्वास एषामस्तीति श्वासिनः "श्वासो घोषाणां तृतीयात् प्रथमानामघोषाश्चतुर्थानायुग्माः सोष्माणमिति" चौदव्रजिः ॥ ३९ ॥

ईषच्छ्वासांश्चरो विद्यादिति । चर इति प्रत्याहारग्रहणम्, च ट त व् क प य् श ष स र् एतन्नामकान् ईषच्छ्वासान् जानीयात् । गोर्द्धामैतत्प्रचक्षतइति गोर्वाचः धाम स्थानं एतच्छास्त्रमाचक्षते वर्णविदः शास्त्रानुपूर्वमिति य उक्ताः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

Digitized by Google

अन्तोदात्तमाद्यदात्तमुदात्तमनुदात्त
नीचस्वरितम् ।
मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं
त्र्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥ ४५ ॥
अग्निः सोमः प्र वो वीर्यं हविषां
स्वर्वृहस्पतिरिन्द्रावृहस्पती ।
अग्निरित्यन्तोदात्तं सोमइत्याद्युदात्तं
प्रेत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं
वीर्यं नीचस्वरितम्
हविषां मध्योदात्तम्
स्वरितिस्वरितं बृहस्पतिरिति
द्व्युदात्तमिन्द्रावृहस्पतीइति त्र्युदात्तम् ॥
अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः ।
स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥ ४६ ॥
चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं चैव वायसः ।
शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्द्धमात्रकम् ॥ ४७ ॥
कुतोर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भाषितम् ।
न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाच्चेरिव किल्बिषात् ॥ ४८ ॥

---

४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥
५२ ॥ ५३ ॥

Digitized by Google

सुनीर्थादागतं व्यक्तं सामान्नायं सुव्यवस्थितम्।
सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ४९ ॥
मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति
यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ५० ॥
अवस्करमनायुष्यं निस्वरं व्याधिपीडितम्।
अशताः शास्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥ ५१ ॥
हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्।
ऋग्ययुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ५२ ॥
हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम्।
ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५३ ॥
शङ्करः शाङ्करीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते।
वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥ ५४ ॥
येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्।

इदानीं गुरुपूर्वक्रममाह ॥

शङ्कर इति। शङ्करः सुखकरः शाङ्करीं सुखकरीं विद्यां दाक्षीपुत्राय ऋषये दाक्षीनाम्नी ऋषिकन्या तत्पुत्राय प्रदादत्तवान् धीमते बुद्धिमते ॥ ५४ ॥

सम्प्रति पाणिनिस्तुतिपरं श्लोकमाह ॥

येनेति। नन्वप्रकृतं स्तुतिपूर्वकं पाणिनेर्नमस्कारकरणं किमर्थ-

Digitized by Google

छन्दसं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५५ ॥
येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ।
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५६ ॥
त्रिनयनमखनिःसृतामिमां
य इह पठेत् प्रयतः सदा द्विजः ।
स भवति धनधान्यकीर्तिमान्
सुखमतुलं च समश्नुते दिवीति ॥ ५७ ॥

इति *पाणिनीयशिक्षा समाप्ता ॥

मुच्यते । अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषदिति प्रत्याहारैः शिक्षा ग्रथिता प्रत्याहाराश्च पाणिनिना शङ्करादधिगम्य व्याकरणं प्रोक्तं शिष्योपकाराय स्वप्रत्याहाराल्लोके प्रवर्तिताः तदर्था स्तुतिः । अक्षरसमाम्नायमिति प्रत्याहारानाहुः ऋज्वन्यत् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

भगवतः साक्षात् स्तुतिपरं श्लोकमाह ॥

त्रिनयनेति । वैतालीयं छन्दोऽस्य त्रिनयनमुखान्निःसृता यथा गुहायाः सिंहो निष्क्रामति तथा निःसृता एतावता त्रिनयनेनापि न कृतेत्यर्थः, तां यः पठेदधीयीत स धनादिभिर्युज्यते सुखमतुलं परमानन्दं च मोक्षमुक्तप्रकारेणाश्नुते प्राप्नोति स्वर्गादीनि परिमितकालत्वात् तोलयितुं शक्यन्ते मोक्षाख्यं तु अपरिमितकालावच्छिन्नं सुखरूपमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ इति पाणिनीयशिक्षाभाष्यं† सम्पूर्णम् ॥

---

* पाणिनीयमतानुसारिणी श्रीपिङ्गलाचार्यविरचिता—पा० ३ । युक्तोऽप्ययं पाठः । अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथेति प्रथमश्लोकदर्शनात् ।

† पञ्जिका—पा० १ । व्याख्या—पा० २ ।

Digitized by Google

Digitized by Google

List of Books.

	Rs.	As.	P.
Dr. Ballantyne's English Primer	0	1	0
English Translation of Baital Pachisi	0	8	0
Anglo-Hindi Dialogue	0	4	0
Sanskrit and English Dictionary by Pandit Ramjasan...	8	0	0
संस्कृतपरिचायिका	०	१	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी मूल	०	८	०
विहारी की सतसई संस्कृत दोहा और संस्कृत टीका सहित	१	८	०
मीमांसामृतव्यवस्था	०	२	०
लघुकौमुदी भाषा टीका सहित १ खण्ड	१	०	०
व्याकरणकौमुदी (A Sanskrit Grammar in Hindi) ...	१	०	०
आशुबोधव्याकरण	३	४	०
मञ्जूषा	२	०	०
भामती प्रत्येक खण्ड	०	१२	०
सिद्धान्तकौमुदी सरला सहित	११	०	०
षटोपनिषद् मूल	०	६	०
ईशाद्युपनिषद ६ सभाष्य	५	०	०
छान्दोग्योपनिषद् सभाष्य	५	०	०
दत्तकमीमांसा	०	८	०
मेदिनीकोश	१	०	०
शब्दार्थरत्न	०	१२	०
उणादिसूत्र	२	०	०
अनुमानचिन्तामणि दीधिति सहित	४	०	०
उत्तररामचरित	१	४	०
कुमारसंभव उत्तरार्द्ध	०	८	०
पञ्चाङ्ग बापूदेवशास्त्री का बनाया	०	३	०
हितोपदेश भाषा टीका सहित	२	०	०
पाखण्डविडम्बन नाटक भाषा	०	४	०
चन्द्रावली नाटिका ,, ...	०	८	०
क्षेत्रकौमुदी ... ,, ...	०	६	०

इन से अधिक संस्कृत अंग्रेजी आदि पुस्तकों का सूचीपत्र पृथक् मुद्रित हुआ है जिन को अपेक्षित हो हमारे पास लिखें।

BRAJ B. DAS & CO.,
New Road, North of the Chauk,
BENARES.

Digitized by Google

This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)

Preservation photocopying and binding
by
Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts

1996

Digitized by Google